

З історії архівної справи

Історія – це ліхтар у майбутнє, який світить нам з минулого

В. Ключевський

Спрямованість сучасної України на європейську інтеграцію потребує якісного інформаційного забезпечення. Значну роль у цьому процесі відіграють архіви, які забезпечують всебічне використання інформації, що міститься в Національному архівному фонді. Необхідність реформування архівної справи змушує оглянутися навколо: як цей процес відбувався в часі і просторі.

Історично склалося так, що архівна справа завжди мала неабиякий вплив на процеси державотворення. Так, у Стародавній Греції існували храмові архіви, що поєднували в собі функції політичних органів влади і управління. Прикладом такого архіву є Метроон – сховище державних документів Афінської республіки, побудований у V ст. до н. е. У Метрооні зберігалися важливі державні акти, торговельні договори з іншими державами, інформація про державні доходи і витрати, матеріали з управління державним майном, звіти посадових осіб тощо. Незважаючи на свої культові функції, Метроон став архівом центрального апарату державної влади та управління.

Документи в архіві розташовувалися за територіально-хронологічним принципом. При храмових архівах обов'язки зі зберігання документів покладалися на жреців. Їх початкові функції полягали в здійсненні релігійних обрядів, потім – у регулюванні соціально-виробничої та правової діяльності територіальної громади. Поступово жреці стали виразниками правових та економічних інтересів вищої влади, очолювали управління на місцях. Саме тому стародавні економічні архіви як невід'ємна частина загальних архівів (релігійних, дипломатичних, військових, судових) виникли при палацах і храмах.

У Стародавньому Єгипті в палацових архівах зберігалися документи про державні доходи та витрати і про управління палацовим господарством. Економічні документи перебували або в скарбниці, або в окремому приміщенні, що представляло собою частину загального або спеціального архівосховища.

Прикладом великого спеціального палацового господарського архіву може служити царський архів, знайдений при розкопках стародавнього міста Сіппара (XVIII ст. до н.е.). У ньому було виявлено більше 70 тис. табличок з текстами адміністративно-господарського характеру.

Економічні архіви створювалися як архіви царських намісників, які управляли тими чи іншими видами господарських робіт. При розкопках міст-держав у Стародавньому Вавілоні були знайдені залишки такого архіву. У ньому уціліли листи-розпорядження, що стосуються управління краєм, спорудження каналів, суперечок економіко-правового характеру між жителями.

Економічні архіви формувалися в діяльності окремих установ і міських громад. У їх складі були документи з управління будь-якою певною галуззю господарства або з питань загального управління на місцях. Як правило, вони зберігалися разом з міською скарбницею, де і були знайдені при розкопках стародавніх міст. Говорячи про такі архіви, не можна не відзначити їх важливого значення і як сховищ перших науково-технічних документів, які склалися на кам'яних, дерев'яних, залізних і глиняних носіях.

Найбільшими були палацові архіви і архіви жреців. Там разом зі скарбницею зберігалися різні документальні матеріали, серед яких найбільш важливе значення мали фінансові і правові.

У період формування банків, як особливих економічних інститутів формуються основні види фінансових документів (приватні боргові зобов'язання, позикові листи, розписки), які ретельно зберігалися в приватних архівах давніх фінансистів. Діяльність як державних, так і приватних банків у Стародавньому світі ґрунтувалася на різноманітній фінансовій документації, яка надходила спочатку в поточний, а потім в історичний архів. Так, в архівах давніх банків були спеціальні книги обліку всіх банківських операцій.

Документи, потрапляючи в архівосховище (на відміну від бібліотек), могли бути використані в подальшому тільки після спеціального дозволу призначеного відповідального за збереження архівних матеріалів.

У стародавніх державах економічні архіви були обладнані полицями і надійно охоронялися. Натомість технічні архіви відрізнялися неоформленістю, що обумовлювалося насамперед нерозвиненістю товарно-грошових відносин, що не стимулювало технічний прогрес.

Державні документи Давнього Риму (законопроекти, звіти, протоколи тощо) зберігалися в Ерарію – державному архіві Римської республіки. Ерарій як архів змішаного типу включав документи різного характеру: дипломатичні, політичні, військово-договірні, організаційно-розпорядчі та адміністративно-господарські. Останні були представлені перш за все матеріалами, пов'язаними з прийняттям і виконанням законів, що регулюють питання торгівлі і майнові права. Незважаючи на те, що практично всі письмові документи, які надходили на зберігання в архів, виконувалися на дерев'яних табличках, папірусі та пергаменті, тексти законів вирізувалися на мідних дошках і тільки після цього здавалися до відділення скарбниці Ерарію.

Пізніше Ерарій був перейменований в Табулярій, що з часом став виконувати роль центрального історичного архіву. При Юлії Цезарі, коли на засіданнях Сенату стали вестися замість коротких записів докладні протоколи, позиції Табулярію істотно зміцнилися, і він остаточно став сенатським архівом. Матеріали, що надходили до архіву у вигляді дерев'яних дощочок, зберігалися в зв'язках, папіруси – у свитках, пергаменти – у зошитах і книгах. Документи

систематизувалися за належністю до певних установ і за видами матеріалів. Службовці архіву по суті були хранителями фондів і ділилися на дві категорії: скріба (писарі-копіїсти, які займалися реєстрацією надходжень, видачею довідок) і табулярій, які класифікували та систематизували архівні матеріали. Систематизовані документи зберігалися в спеціальних ящиках і футлярах.

Крім Табулярія, у Римській імперії існувало багато регіональних, державних, економічних архівів. Вони функціонували як поточні архіви, де протягом певного терміну зберігалися орендні договори, боргові зобов'язання, контракти з відкупниками і підрядниками, фінансові документи, звіти з експлуатації рудників і державних земель, оперативні податкові зведення.

У більш пізні часи, із посиленням у Європі ролі великих міст, утворювалися різні типи господарських архівів. Проте перше місце за значенням і обсягами займали архіви міської адміністрації, які найбільш повно відбивали основні господарсько-адміністративні функції середньовічних міст. Міські архіви, які спочатку утворювалися в монастирях, а потім у ратушах, остаточно оформилися у зв'язку з утворенням органів міського самоврядування. Фіскальна і господарська діяльність міської влади породжувала численну фінансову, статистичну та економіко-управлінську документацію, яка зберігалася при канцелярії міської ради. Формуються господарські документальні комплекси за функціонально-видовою ознакою, наприклад, «Податкові книги», «Книги рахунків», «Плани будівництва».

Документи в ратуші зберігалися до XVI ст., починаючи з якого розпочалася робота над описами, яку проводили виключно архівісти, що приймали спеціальну присягу. Започатковується впорядкування справ в архіві, вводиться облік і більш логічна систематизація документів. Аналізуючи особливості організації муніципальних архівів, не можна не відзначити їх роль в інтелектуальній еволюції середньовічного світу, в якій міста також займали центральні позиції.

Економічні документи раніше інших матеріалів стали об'єктом архівної централізації та впорядкування їх зберігання згідно з єдиними державними нормами. Наприклад, у Франції ще до революції 1789-1794 рр. був створений централізований державний економічний архів. Пізніше створено Генеральне інформаційно-дослідницьке бюро, яке стало місцем концентрації всіх історичних і деяких поточних архівів. Всього за роки існування цієї установи було зібрано понад 100 тис. рукописів економічного змісту. Шляхом вивчення цих матеріалів уряд Франції намагався здійснити практичні кроки з оздоровлення державної економіки. Цей архів був знищений Великою Французькою революцією, яка, за іронією долі, поклала початок оформлення нової державної системи, в якій архіви і архівна справа вперше отримали своє сучасне оформлення, а саме:

архівам надано статус національних;

проголошено принцип загальнодоступності («публічності») державних історичних архівів;

централізація архівів на загальнодержавному рівні шляхом формування системи управління, побудованої на єдиних наукових засадах;

концентрація документів урядових установ в певній мережі державних архівів;

зародження сучасних архівних установ і нової архівної адміністрації, складання ієрархії комплектування;

встановлення певних принципів розмежування поточних і історичних архівів;

формування сучасної теорії і практики архівознавства як спеціальної галузі знання;

вироблення і формулювання основних принципів архівознавства, встановлення загальних класифікаційних ознак для архівних матеріалів;

розробка основ архівної освіти і створення відповідних установ.

Перший державний історичний архів мав на меті зберігати документи, що закріплюють права і завоювання нації, і зробити їх доступними для всіх громадян країни. Цим він принципово відрізнявся від існуючих в Західній Європі королівських державних архівів. Вперше затверджувалися основні правила централізації збереження і вводилося чітке розмежування між архівними документами загальноісторичного характеру та документами з історії науки і мистецтва. Завдяки реформі почалася розробка методики обліку, класифікації та описування архівних матеріалів, була створена і структура самого Національного архіву Франції з метою забезпечення їх збереження та подальшого широкого використання.

Архівна реформа, під якої припав на другу половину XIX ст., охопила й інші країни Західної Європи: Німеччину, Австрію, Англію, Італію, Нідерланди та Іспанію. Централізація архівної справи, що супроводжувалася формуванням багаторівневої системи архівних інститутів – на загальнодержавному, державно-відомчому, провінційному, міському і місцевому (комунальному, громадському) рівнях, створювала схему обов'язкового комплектування, за якої економічні документи, що вийшли зі сфери активного використання, підлягали обов'язковому збереженню. При цьому, починаючи з середини XVIII ст., цінність документа як історичного джерела стала визначатися і з урахуванням його значущості для вивчення економічної історії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у країнах Західної Європи склалося поняття архівної освіти, що була орієнтована головним чином на викладання основ роботи з середньовічними джерелами і не передбачала вивчення дисциплін, пов'язаних з дослідженням особливостей зберігання і використання нетрадиційних видів документів, до яких насамперед відносилися вузькогалузеві матеріали, такі як організація виробництва. Незважаючи на спроби урядів низки країн Європи під час проведення архівної реформи отримати на зберігання господарські архіви окремих підприємців, приватних компаній, акціонерних товариств і банків, більшість з них залишилися у власників.

Розроблялися основи теорії і практики класичного архівознавства. У межах національних економік економічні архіви формувалися як частина загальних документальних зібрань державних установ Західної Європи. Закладалися підвалини великих центральних архівів.

Процес становлення архівної справи тривалий і масштабний. Її реформування на сучасному етапі потребує ретельного вивчення попереднього досвіду з метою обрання оптимального шляху подальшого розвитку вітчизняної архівної системи.

Аліна Несвіт